

УДК 271. 2-678(477)''16/17''

Дар'я Василенко, Володимир Маслак

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано розвиток української православної церкви як каталізатор, що вплинув на релігійну ідентичність українського народу в період другої половини XVII – початку XVIII століття. Зазначено та обґрунтовано внесок у православну церкву кожного з гетьманів періоду Козаччини, а також зазначені основні церковні універсали гетьманів.

Ключові слова: українська православна церква, київський митрополит, московський патріарх, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа.

Vasylenko D., Maslak V. Ukrainian Orthodox Church Ukrainian identity as a factor in the second half of XVII – beginning of XVIII century

In the article the development of Ukrainian Orthodox Church as a catalyst that influenced the religious identity of the Ukrainian people has been analysed in the period from the second half of XVII – to beginning of XVIII century. It has been determined that the payment is marked and grounded in Orthodox Church by each of hetmen during Cossacks period, was the basic church universali of hetmen have been studied.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Kievan metropolitan, Moscow patriarch, Bohdan Khmelnytsky, Ivan Mazepa.

Василенко Д., Маслак В. Украинская православная церковь как фактор украинской идентичности второй половины XVII – начала XVIII столетия

В статье проанализировано развитие украинской православной церкви, как катализатор, который повлиял на религиозную идентичность украинского народа в период второй половины XVII – начала XVIII столетие. Указано и обоснованно взнос в православную церковь каждого из гетманов периода Козаччини, а также указанные основные церковные универсалы гетманов.

Ключевые слова: украинская православная церковь, киевский митрополит, московский патриарх, Богдан Хмельницкий, Иван Мазепа.

В історії українських земель друга половина XVII – початок XVIII століття стали першим за багато століть проявом української ідентичності та цілісності нації. Не останню роль у піднесенні національної ідентичності зіграла православна віра та церква. Оскільки саме в цей період української історії вона починає відроджуватися і робити український народ не просто етносом, який живе під егідою Речі Посполитої, а народом, що є самоідентичним, завдяки тим подіям і персоналіям, які відродили православну віру та українську православну церкву.

Як відомо, Військо Запорізьке активно виступало в ролі покровителя української православної церкви (далі УПЦ) і ця політика стала особливо виразною після Берестейської унії, про що свідчить роль Війська у відродженні вищої ієрархії УПЦ у 1620–1621 рр. Тільки православну церкву керівники Війська Запорізького розглядали як дійсно Христову церкву, вбачали в УПЦ важливу опору й легітимацію своєї влади, тому надавали їй всіляку підтримку. Оскільки тоді головним багатством і засобом існування храмів та монастирів була земля, то гетьмани й взагалі козацька старшина продовжують у цьому відношенні політику панівної еліти Київської Русі, православних князів та шляхти литовсько-польської доби, надаючи церкві маєтності – земельні угіддя (нерідко разом із залежними селянами), нерухоме та рухоме майно.

Сьогодні дуже актуальним є питання феномену УПЦ та її піднесення в XVII – XVIII століттях. Цей період в історії України характеризується, як час формування нової держави, постійних військових конфліктів, та, як наслідок, остаточного розколу українських земель, але, незважаючи на ці політичні події, церква все одно вижила і залишилася такою ж процвітаючою, попри всі історичні перипетії та долі тих політичних діячів, які сприяли становленню православної віри на території українських земель. Слід зазначити, що до проблеми розвитку УПЦ звертаються такі науковці, як Ю. Мицик у статті “Іван Мазепа як покровитель Православної церкви” [1] І. Огієнко в праці “Українська Церква: Нарис з історії Української Православної Церкви” [2], де проаналізовано значення політики гетьманів другої половини XVII – початку XVIII століття, як такої, що сприяла піднесенню УПЦ. Цю ж саму тенденцію, про роль гетьманів у підтримці церкви, можна простежити дослідивши “Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. ” [3], “Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)” [4] та книгу “Доба гетьмана Івана Мазепи в документах” [5].

Метою статті є студії документів гетьманської канцелярії, що ві-

дображають розвиток УПЦ протягом другої половина XVII – початку XVIII століття, визначити основні напрями її піднесення та головних політичних осіб, які вплинули на відродження та посилення УПЦ на території українських земель.

Яскравим свідченням такої політики є діяльність гетьмана Богдана Хмельницького. Саме Хмельницький виборював рівноправне становище УПЦ з католицькою церквою в Речі Посполитій, домагався ліквідації унії, повернення УПЦ храмів, монастирів, маєтностей, забраних раніше на користь Української греко-католицької церкви, добивався права київського православного митрополита та двох єпископів бути у складі сенату Речі Посполитої [1, с. 106-107]. “Вимоги Запорозького війська, передані Яну Казимиру” 1649 року, в яких наголошується: “Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані... повинні бути відібрані від уніатського духовенства... і передані духовенству грецької релігії. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай...” [3, с. 55-56]. Гетьман досить активно пропагував та захищав права церкви на власність при веденні зовнішньої політики з Річчю Посполитою, так, у “Наказі Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до короля Яна Казимира” 1650 року, він закликає “Щоб церковні добра, які без ніякого права і внаслідок несправедливих закидів, були відібрані, залишилися при церквах, як і надані їм фундації” [3, с. 102].

Якраз саме гетьман Хмельницький і передав УПЦ на території Держави Війська Запорізького майже всі колишні володіння Католицької Церкви, захищав маєтності УПЦ від посягань світської влади, “Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві села Полове”, 1655 року – чітко вказує на те, що гетьман закріплює село Полове, яке стоїть на землях монастиря і нагадує, що “вшелякую повинност без спроки жадное отдавали...” [3, с. 150, 166, 231]. Також в універсалах такого роду йдеться мова про заборону порушувати монастирські володіння “Універсал Богдана Хмельницького про заборону порушувати володіння Максаківського Спасо-Преображенського монастиря” 1651 року [3, с. 118]. Підтвердженням лояльності гетьманської політики стосовно церкви є надання ченцям певних привілейованих прав на той чи інший вид промислів та господарської діяльності. Яскравим прикладом є “Наказ Богдана Хмельницького михайлівським сотникові та вйтові про заборону будь-кому, крім ченців Київського Пустинного Микіль-

ського монастиря, перевозити човнами через Рось” 1650 року, “...абы никто не важился чолнами возит, опроч порома монастырського.” [3, с. 110]. Гетьман зобов’язував залежних селян нести “звикле послушення” на користь Київської митрополії та монастирів, надав їм різні права та привілеї [1, с. 107].

Церковна політика періоду Хмельниччини призвела до відродження монастирів та церков, поверненню прав та піднесенню УПЦ загалом. Але негативним відлунням дипломатії гетьмана стала Переяславсько-Московська система 1654 року, яка в майбутньому спричинить повну залежність УПЦ від Москви. Беручи Україну “під свою руку”, Московський цар тим самим звільняв її від римо-католицького релігійного гніту. Про це виразно говорить нам і сама постанова московського земського собору 1653 року, де зазначено, що Олексій Михайлович «изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское с городами их и с землями принять под свою государскую высокую руку, для православныя христианския веры и св. Божиих церквей, потому что паны Рада и вся Речь Посполитая на православную веру и на св. Божий церкви востали и хотят их искоренити» [6, с. 288].

Акт 1654 року не був популярний серед вищого духовенства, яке відразу виступило проти нього, не присягнув йому і митрополит Сільвестр Косов зазначивши, що “Під паствою моєю багато духовенства в ріжних литовських городах; коли король довідається, що я посилав шляхту й дворян своїх до присяги, він звелить порубати тих єпископів і духовенство все, і я за ті душі перед Богом буду відповідати” [7, с. 10]. Але надалі священнослужителі весь час вагатимуться між своїми обов’язками перед патріархом царгородським, королем польським, якому присягало, та одновірним патріархом московським. І вже на Чигиринській Раді 1654 року вище духовенство устами черкаського протопопа Федора Рурського, великого богослова свого часу й славного промовця, виступило проти приєднання України до Москви, хоч з’єднання України з Московією все одно відбулося і вище духовенство нічим цьому не змогло завадити.

Загалом державну політику Богдана Хмельницького стосовно православної церкви продовжували усі його наступники, свідченням чого є зокрема універсали гетьманів періоду Руїни, в яких вони, не зволікаючи, підтвердили права монастирів, церков та вищого духівництва на приписані до них землі з підданими селянами. В усіх наступних внутрішніх та зовнішніх політичних актах (універсалах, угодах), гетьмани будуть підтверджувати старі та наділяти новими УПЦ на володіння добром.

Гетьман Іван Виговський так само як і митрополит Діонісій Балабан був рішуче налаштований позбутися контролю Московської держави і тому їх погляди були чітко спрямовані в напрямі Речі Посполитої. Так, першим документом, що позиціонував релігійні права УПЦ на рівні міждержавних відносин України та Речі Посполитої став “Гадяцький трактат” 1658 року, за яким стояло намагання скасувати договір 1654 року та урівняти православну віру з католицькою, хоча і не повністю. “Що стосується церков і добр фондіваних здавна на старожитні Церкву грецької релігії, при них залишатися мають греки старожитні, православні... а римську віру у воеводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичі... релігії римської жодної юриспруденції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької... отець київський митрополит... з чотирма владиками... мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати... Місце однак призначається його милості митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського...” [4, с. 40].

Виговський продовжив справу Богдана Хмельницького з підтримки монастирів та наданні їм земель та маєтків “Універсал Івана Виговського Київському Пустинному Миколаївському монастиреві про підтвердження володіння маєтками” 1658 року [4, с. 85]. Також характерною особливістю документів Виговського стають його накази, в яких йдеться про охорону монастирських земель “Наказ Івана Виговського про заборону перешкоджати Лубенському Мгарському монастиреві володіти Ксендзівською лукою” 1658 року [4, с. 83]. Його законодавчі акти не стосуються ведення господарства монастирями, він не надавав їм особливих прав займатися тим чи іншим промислом, як це робив Хмельницький, загалом Іван Виговський показав себе прихильником Православної Церкви та підтримував православну віру на рівні державної влади, але не вдавався до фанатизму у цій справі, як це робитимуть деякі гетьмани пізнього періоду Руїни.

Гетьман, Юрій Хмельницький, що був обраний на зміну скинутому Виговському, був змушений знову миритися з Москвою. І ось на Переяславській Раді 1659 року князь Трубецької, використавши нестабільну ситуацію у середині козацького уряду, провів постанову (ніби пункт ще Богдана Хмельницького): “А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малыя России, быть под благословением св. патриарха Московскаго и всея Великия и Малыя и Белья России; а в права духовные св. патриарх не будет вступати” [8, с. 264]. Саме цей пункт “Переяслівсько-Московської угоди” 1659 року в майбут-

ньому стане одним із головних чинників подальшої колонізації УПЦ Московським патріархатом.

Церковні універсали Юрія Хмельницького в основному стосувалися прав монастирів на володіння землями та господарськими угіддями. Він особливо підтримував Лубенський Мгарський монастир, Київський Пустинний Микільський монастир та інші.

У 1663 році помирає Діонісій Балабан і вище духовне керівництво УПЦ вирішує нарешті посадити на престол Київської митрополії людину далеку від московських впливів. Згоду на це дає і наказний гетьман Яким Сомко. Духовенство звернулося до єпископа Барановича, прохаючи його стати “містоблюстителем” Київської митрополії, але той, відмовився й навіть не послав своїх людей на вибори гетьмана, через що Сомка було знято з посади наказного гетьмана, а обрано, за вказівками Филімоновича, московського ставленика Івана Брюховецького, його свата [2, с. 153-154].

За своє недовге гетьманування Яким Сомко видав не багато універсалів церковного характеру, тому значного внеску у розвиток православ'я він не зробив.

Козацький літописець С. Величко писав так: “Для срібла та золота не тільки дав би виколоти собі око, але й брата й батька свого не пощадив би, не те що вболівати за Україною”. Саме таку характеристику отримав гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький. Дуже складні були його відносини з тодішнім претендентом на Київську митрополію Мефодієм Филімоновичем, який після арешту третього претендента на місці митрополита почував себе дуже впевнено, і навіть давав вказівки самому гетьманові. Пік їх ворожнечі припав на 1665 рік, коли єпископ, побувавши у Москві, багато чого наговорив про Івана Брюховецького. У відповідь, через два місяці потому, до Москви прибув Брюховецький. Щоб позбутися неспокійного суперника, гетьман просив у Москві, щоб до Києва прислали митрополита “москаля”, бо тільки такий, ніби, внесе заспокоєння після того, що накоїв єпископ Мефодій. Але справа з митрополитом-москвичем так і не вирішилась, оскільки 1667 року було підписано Андрусівське перемир'я, що розділило Україну на дві частини. Це був один із найтрагічніших актів української історії: Правобережжя відходило до поляків, Лівобережжя лишилося за Московією; Київ, найбільша українська святиня, через два роки так само мав відійти Речі Посполитій. Баранович вважав, що коли Київ відійде до Польщі, то Чернігів мав би стати тоді центром церковного управління з ним, Барановичем, на чолі. І він таки добився того, що Собор оголосив 8 вересня 1667

року його єпархію архієпископією, а його – архієпископом з правом служити в саккосі (одяг архієрея, з широкими рукавами, пошитий з дорогої тканини – Д. В., В. М.) [2, с. 158-159].

Настав 1668 рік. Брюховецький загинув, переконавшись в кінці у зрадливості московської ласки. Цей гетьман став одним із політиків, який не зміг зберегти незалежність українських земель і УПЦ. Ним були підписані Московські статті, які підтвердили договір 1659 року. Його універсали підтверджували та надавали землі і маєтності монастирям та священнослужителям, але все це було перекреслено тим фактом, що усі доходи від цих земель контролювалися Московським патріархатом.

“Гетьманом обох боків Дніпра” став Петро Дорошенко. На митрополичий Київський престол сів тепер українець-патріот Йосип Нелюбович-Тукальський, що мав уже й благословення від патріарха Константинопольського. Він протестував проти всього московського. Так, він наказав, щоб по церквах не поминали більше царя Олексія, а щоб поминали гетьмана Петра. Попався в його руки й єпископ Мефодій Филимонович – він зняв з нього панагію (невелике зображення Богородиці, яке носить архієрей на грудях поверх одягу – Д. В., В. М.) й мантию і заслав його в Уманський монастир.

Але Дорошенко не втримав в руках булаву, не втримався з ним і Тукальський. Опікшись на Польщі та Москві, Тукальський намовив гетьмана єднатися з Туреччиною, яка в кінці-кінців так само страшно спустошила Україну. Це знову кинуло Тукальського, а також і вище київське духовенство шукати порятунку в Москві [2, с. 160-163].

Петро Дорошенко видав багато церковних універсалів, які наділяли і підтверджували права монастирів та окремих осіб на володіння майном і землями. “Універсал Петра Дорошенка про підтвердження маєтностей за Лубенським Мгарським монастирем” 1668 року “... теди все тіє села, млин, хутора, сеножати... и все тому монастиреви Мгарскому належачіє кгрунта...” [4, с. 409, 429]. Підтвердженням високого положення серед священнослужителів є “Універсал Петра Дорошенка чернігівському, новгородському та усього Сівера архієпископу Лазарю Барановичу про підтвердження прав на маєтності Чернігівської архієпископії, Новгородській архімандрії та Троїцькому Пустинному монастиреві” 1668 року [4, с. 410].

Після Дорошенка на українських землях настає період справжнього безладдя та самоуправства, гетьмани не управляють, вони є маріонетками в руках московської влади, яка через слабкість козацько-гетьманського уряду грабує українські землі. Ця ситуація не дає

змогу Москві остаточно приєднати українську церкву, до московського патріархату.

У 1672 році гетьманом Лівобережної України стає Іван Самойлович, людина надзвичайно честолюбна, він був сином священика, не байдужий до справ церкви і добре розумів роль духівництва. Тому він серйозно починає перейматися проблемою того, щоб Київського митрополита все ж було обрано, і для цієї мети він залучає патріарха московського Якіма. У цей час помирає архімандрит печерський Інокентій Гізель і це дає хороший привід, щоб почати активно приєднувати УПЦ до руської православної церкви (РПЦ). Самойлович повідомляє царя про смерть Гізеля та про те, що вибори нового архімандрита призначено після Різдва. А від патріарха Якіма просить благословення на ці вибори. Цар і патріарх були дуже задоволені з того й негайно відповіли, а патріарх ще додав, що він новообраного архімандрита «рукоположення удостойти благожеланно возусердствуєт» [2, с. 170-172].

Але київське духовенство здогадалося, що все це робиться для швидшого приєднання УПЦ до РПЦ, і повело себе не зовсім так, як хотів того Самойлович. Вибори відбулися вільними голосами – обрано було Варлаама Ясинського. Новообраний архімандрит до Москви не поїхав за посвятою, а поспішив прийняти архімандричу посвяту від Чернігівського архієпископа. Спроба Самойловича та Якіма не вдалася. Але згодом обставини змусили Ясинського попросити благословення та грамоти на архімандрію у московського патріарха. Це стане справжнім початком підкорення УПЦ московським патріархатом [2, с. 175].

Іван Самойлович протягом свого гетьманування досить активно підтримував та наділяв землями верхівку церковного апарату, так він видавав універсали, що знову підносили і збагачували Лазаря Барановича “Універсал Івана Самойловича про підтвердження прав чернігівського, новгородського і всього Сівера архієпископа Лазаря Барановича на села Ушню, Воловицю та Степанівну, з млинами, озерами та іншими належними до них володіннями” 1675 року [4, с. 625, 663]. Не забував Самойлович і про монастирі, наділяючи їх землями, угіддями, селами [4, с. 705]. Загалом його діяльність збагатила його монастирі та вищих священнослужителів.

За часів Руїни УПЦ дещо змінила своє обличчя (канони). Якщо раніше (з 988 року – Д. В. , В. М.) УПЦ перебувала під омофором Константинопольського (Вселенського) патріарха, то у 1685–1686 рр. вона опинилася у залежності від патріарха московського. Внаслідок колоніальної політики Москви й Петербурга йшов потужний наступ

на автономію УПЦ, яка швидко танула в порушення попередніх договорів та домовленостей [1, с. 107].

Політиком, що в такий складний не тільки для церкви, а й для всього українського суспільства час, зайняв посаду гетьмана, став Іван Мазепа, який після Богдана Хмельницького єдиний з гетьманів, хто позитивно вплинув на становище УПЦ і всієї української держави. Його діяльність оцінюють по-різному, але жоден з критиків Мазепа не може заперечити його величезного внеску в розбудову УПЦ. Якщо Хмельницький був тим, хто відродив православну церкву, то Мазепа став тією людиною, що її розбудувала.

Стрижневою лінією церковної політики Мазепа, яка звучала в унісон із його загальнодержавною стратегією, було прагнення зберегти наскільки це було можливим автономію УПЦ і навіть розширити її [1, с. 107]. На початку гетьманування Івана Мазепа православну церкву очолював князь Гедеон Четвертинський, між новим гетьманом і митрополитом виникли напружені стосунки, і після смерті останнього гетьман висунув на його місце архімандрита Печерського монастиря Варлаама Ясинського. Після затвердження останнього на посаді, почалася тісна співпраця між ними, Іван Мазепа домігся для митрополита сану екзарха (архієрей, правитель великої церковної області – Д. В., В. М.) московського патріарха. Спільна робота Мазепа та Ясинського спричинила розвиток церковного шкільництва та багато іншого [9, с. 81-82].

Посилення позицій УПЦ, з точки зору Мазепа, було неможливим без припинення дискримінації православних у Речі Посполитій, без ліквідації унії, у чому він був послідовником традиційної політики своїх попередників. Вже на самому початку свого гетьманування Мазепа на прохання київського митрополита Гедеона звернувся з листом до князя Голіцина, зі скаргою на: “утиск... великие и незносные... кривды и гонения”, що їх чинили в Речі Посполитій православним, прохаючи, щоб царське посольство на сейм і добилося позитивних зрушень у цій справі. І в подальшому Мазепа був дуже чутливим до проблем православних [1, с. 107, 109].

Гетьман надавав величезну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській митрополії (“Універсал гетьмана Івана Мазепа Київській Митрополії на ряд маєтностей” 1690 року [5, с. 31, 35, 82]) та провідним українським (в першу чергу київським) монастирям, а особливо Києво-Печерській лаврі, котра за гетьманату Мазепа переживає свій “срібний вік”. “Універсал гетьмана Івана Мазепа, що стверджував права Києво-Печерської лаври на ряд маєтностей, в т. ч.

і в Стародубському полку” 1687 року; “сим нашим універсалом підтвержено іменно: містечко Печерск при той лавре лежачое, и Спасский кут, місто Смілое з селами до ней належними, з млинами и зо всіми кгрунтами” [5, с. 18].

Крім того, низку універсалів було дано представникам духовного стану, в першу чергу керівникам протопопій: протопопам глухівському, гадяцькому, лохвицькому, миргородському, новгород-сіверському, стародубському, воронізькому протоієрею, іркліївському наміснику, священикам у Глухові, переяславському єпископу Захарієві Корниловичу (“Універсал гетьмана Івана Мазепи переяславському єпископу Захарієві Корниловичу на володіння Переяславському монастирю селом Лялинцем з усіма угіддями” 1701 року [5, с. 79]) та іншим; своїй матері – ігуменії Марії-Магдалині, митрополиту Никодиму. Також до наших часів дійшли універсали Мазепи на володіння маєтностями Свято-Микільському Красногірському та Хрестовоздвиженському Полтавському монастирям; на збудування гуги у володіннях Чернігівської архієпископії тощо. Мазепа надав надзвичайно велику фінансову допомогу православним храмам і монастирям на будівництво та реставрацію, чимало з них і нині є цінними пам’ятками архітектури. Свою допомогу УПЦ він чітко співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу [1, с. 111-113].

Все вищесказане є свідченням того, що українська православна церква в період другої половини XVII – першої половини XVIII століття переживала одразу декілька підйомів і падінь так само як і українське суспільство. Цей час в історії православ’я характерний тим, що у ньому відбулося друге народження православної церкви, чому в першу чергу сприяли ті політичні діячі, що керували державою. З впевненістю можна сказати, саме завдяки Козаччині другої половини XVII – першої половини XVIII століття, православна віра залишилася основною вірою українського народу. Тому хочемо зазначити, що той шлях розвитку, який пройшла УПЦ в цей період значно вплинув на її подальше існування уже в складі Московського патріархату.

Література:

1. Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената: [зб. матер. / упоряд. : С. В. Бутко та ін.]. – Чернівці: ЦППК, 2009. – 137 с.
2. Огієнко І. І. Українська церква: Нарис з історії Української Православної Церкви: у 2 т. / І. І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – Т. 1–2. – 1993. – 284 с.

3. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / [упоряд. І. Бутич]. – К. : “Альтернативи”, 1998. – 414 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / [упоряд. І. Бутич та ін.]. – Київ – Львів: НТШ, 2004. – 1088 с.
5. Доба Гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 1144 с.
6. Акты Западной России: в 5 т. / Императорская Археологическая комиссия. – С.-Петербург: СПб., 1846–1853. – Т. 5: 1633–1699 гг. – 324 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. / Редкол. П. С. Сохань та ін. – К. : Наукова думка, 1991–1999. – Т. 9 – 1997 – 776 с.
8. Акты Южной и Западной России: в 15 т. / Императорская Археологическая комиссия. – С.-Петербург: СПб, 1863–1892. – Т. 4: 1657–1659 гг. – 276 с.
9. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Д. Крупницький. – К. : Україна, 2001. – 240 с. : іл.